

Kale-Yukarı Mezarlık Alanında Heykel, Balbal, Taş Baba Geleneğinin Yansımaları

Mustafa Beyazıt* - Başaran Doğu Göktürk** - Yusuf Baştürk***

Öz

Denizli-Muğla kara yolunun 70. kilometresindeki Eski Kale (Tabae Antik Kenti)'de yerleşim yerinin dar olması her dönemde defin için ciddi sıkıntılara sebep olmuştur. Bu yüzden Türk-İslam Dönemi'nde de kent halkı definlerini yapmak için Denizli-Muğla karayolu ile ikiye ayrılmış durumdaki Kavaklıpınar mevkinde bulunan Kale-i Tavas Mezarlığı'nı kullanmışlardır. 2015 yılından itibaren düzenli olarak çalışmaların yürütüldüğü Kale-i Tavas Yukarı (Doğu) Mezarlık'ta, kültürel miras niteliğinde dört binden fazla mezar taşı tespit edilmiştir. Bunların arasında, Türklerin İslamiyet öncesi dönemlerine ait gelenek ve kültürlerini yansıtan; geometrik bezemeli, damgalı ve insan silüetli/formlu özellikleriyle bizi Orta Asya'ya götüren mezar taşları ayrı bir grup olarak dikkat çekmektedir. Özellikle Orta Asya coğrafyasında Türklerin balbal, taş heykel (taş baba) geleneğinin temsilcisi olarak gördüğümüz on bir mezar taşı, bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Bahsi geçen mezar taşları, yüzeylerindeki bezeme, form ve gövde özelliklerine göre tasnif edilerek açıklamaları çizim ve fotoğraflarla desteklenmiştir. Taşlar, taşıdıkları nitelikler doğrultusunda kıyafet unsurları barındıranlar, takı tasvirleri içerenler, kazıma tekniğiyle oluşturulmuş insan silüetlerine sahip olanlar ve belirgin insan uzuvlarıyla şekillendirilmiş örnekler olmak üzere alt gruplar hâlinde incelenmiştir. Bu taşların öncülleri ve benzer örnekleri, Orta Asya'dan başlayarak Kafkaslar, Karadeniz havzası ve Türkiye sınırları içerisinde seçilmiş örneklerle karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. İslamiyet öncesi dönemlerden günümüze kadar sürdürülen bu geleneğin, farklı inanç sistemlerinden geçerek nasıl devam ettirildiği, çalışma kapsamında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kale-i Tavas, Mezar Taşı, Orta Asya, Damga, Balbal, Heykel, Taş Baba.**Reflections of the Old Turkic Statue Tradition in the Upper Section of the Islamic Cemetery in the Kale District, Denizli****Abstract**

The limited residential area in the ancient city of Tabae, located at the 70th kilometer of the Denizli-Muğla highway, created significant difficulties in identifying suitable burial grounds throughout history. During

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Denizli/TÜRKİYE <https://ror.org/01etz1309> hacivaz@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0684-2383>

** Dr. Arş. Gör., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Şanlıurfa/TÜRKİYE <https://ror.org/057qfs197> bdgokturk@harran.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-5069-1220>

*** Doktora Öğrencisi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk-İslam Arkeolojisi Anabilim Dalı, İzmir/TÜRKİYE <https://ror.org/024nx4843> pausfbasturk@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-9098-7061>

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Atıf/Citation: Beyazıt, Mustafa-Göktürk Başaran Doğu-Baştürk, Yusuf, "Kale-Yukarı Mezarlık Alanında Heykel, Balbal, Taş Baba Geleneğinin Yansımaları", *Höyük*, 15, 2025, s. 197-214.

the Turkish-Islamic period, the Kale-i Tavas Cemetery in the Kavaklıpınar area, divided by the highway, served as the main burial site. Since 2015, systematic documentation efforts in the eastern section of this cemetery, known as the Upper Cemetery, have recorded over four thousand tombstones of cultural and historical value. Among these, a distinct group of tombstones stands out with their geometric decorations, tribal tamgas, and human-shaped or silhouetted forms, reflecting the traditions and cultural elements of the Turks from the pre-Islamic period and evoking strong associations with Central Asia. This study focuses on eleven tombstones belonging to a distinct group that can be regarded as representatives of the balbal tradition and the Old Turkic statuary culture originating from Central Asia. The tombstones in question are described based on their surface decorations, forms, and body characteristics, and these descriptions are supported with drawings and photographs. The stones are examined in subgroups according to their distinctive features: those bearing elements of clothing, depictions of jewelry, incised human silhouettes, and figurative examples shaped with clearly rendered human limbs. Predecessors and comparable examples of these stones are analyzed through a comparative approach, including selected cases from Central Asia, the Caucasus, the Black Sea basin, and within the borders of modern-day Türkiye. The study also explores how this tradition, rooted in the pre-Islamic period, has been sustained through time by adapting to different belief systems up to the present day.

Keywords: Kale-i Tavas, Tombstone, Central Asia, Tamga, Balbal, Statue, Stone Ancestor.

Giriş

Kale-i Tavas Mezarlığı, Denizli ili Kale ilçesinde, ilçe merkezine yakın Kavaklıpınar mevkinde Beyağaç yol ayrımında yer almaktadır. Denizli-Muğla kara yolunun ikiye ayırdığı mezarlık, tapunun 81. paftasında kayıtlı 2582 ve 2586 parselleri üzerine kurulmuştur. Yukarı (Doğu) Mezarlık 7160 m², Aşağı (Batı) Mezarlık ise 2280 m²'lik alanı kaplamaktadır (bk. Fotoğraf 1)¹. Mezarlık günümüzde de defin alanı olarak kullanılmaktadır. Kale-i Tavas ören yeri doğal bir kayalık üzerine kurulmuştur. Bu nedenle çevresindeki alanlardan daha yüksektedir ve yaptığımız sözlü tarih araştırmaları da göstermektedir ki insanlar hayatlarını sıkışık bir bölgede sürdürmüşlerdir. Ören yerinde Cevher Paşa Cami haziresi, caminin hemen yanındaki yamaçta bulunan küçük bir mezarlık ve sıra odalar önünde yer alan hazire dışında, şu an itibarıyla başka bir defin alanı bulunmamaktadır. Dolayısıyla, Eski Kale yerleşimindeki yaşam alanının kısıtlı olması, mezarlık olarak günümüzdeki mekinin seçilmesini zorunlu kılmıştır. 2015–2017 yılları arasında, Karayolları Genel Müdürlüğüne bağlı ekiplerin yürüttüğü yol genişletme çalışmaları sırasında, Yukarı (Doğu) Mezarlık alanındaki taşların kara yoluna yakın konumda bulunması nedeniyle kaybolma riski ortaya çıkmıştır. Bu risk doğrultusunda çalışmalar, kara yoluna bakan kuzeybatı istikametinden başlatılmıştır. Önceki yıllarda oluşturulan yürüyüş yolları esas alınarak mezarlık alanı paftalara ayrılmış ve sistematik bir envanter süreci izlenmiştir. Bu çerçevede, yol çalışmaları sırasında zarar görmesi muhtemel taşların bulunduğu alan “I. Pafta” olarak adlandırılmış ve bu alandan başlamak üzere mezarlık toplam altı farklı paftaya bölünmüştür (bk. Fotoğraf 1).

1 Kavaklıpınar Mevki Kale-i Tavas Yukarı Mezarlığı Çevre ve Şahide Düzenleme Çalışmaları, 2015 yılından bu yana sürdürülmektedir. Bu süreçte bizi destekleyen Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığına, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğüne, Pamukkale Üniversitesine, Denizli Müzesi çalışanlarına ve Denizli Büyükşehir Belediyesine teşekkür ederiz. Ayrıca bizleri, maddi-manevi her anlamda destekleyen ve yalnız bırakmayan Kale Belediyesine ve çalışanlarına ne kadar teşekkür etsek azdır. Bununla birlikte bizi projeleriyle destekleyen Türk Tarih Kurumuna minnettarız.

Yukarı Mezarlık'ta, Türk-İslam Dönemi'ne ait üç binden fazla mezar taşı belgelendirilerek kayıt altına alınmıştır. Bu mezar taşları, dönemsel farklılıkları ve yüzeylerinde barındırdıkları üslup özellikleri sebebiyle üç ana başlıkta incelenmektedir. İlk grubu tamamen Osmanlı Dönemi'ne ait mezar taşları oluştururken, ikinci grupta Cumhuriyetin ilanından sonra dikilmiş fakat Osmanlı geleneğini sürdüren mezar taşları yer almaktadır². Son grubu ise, Türklerin İslam öncesi dönemlere kadar giden Orta Asya gelenek ve kültürünün izlerini taşıyan şahideler oluşturmaktadır. Bu son grupta; gövde yüzeylerinde değişik geometrik şekiller, damgalar, bitki/ağaç tasvirleri, insan yüzü ve uzuvlarına sahip mezar taşları bulunmaktadır.

Kale-i Tavas Yukarı Mezarlığı'nda, yüzey formu ve bezeme özellikleri bakımından bu tür unsurlar taşıyan³ toplam 185⁴ mezar taşı tespit edilmiştir. Bu taşlar; I. Pafta'da 56, II. Pafta'da 36, III. Pafta'da 17, IV. Pafta'da 73, V. Pafta'da 1 ve VI. Pafta'da 2 adet olmak üzere dağılmıştır. Bunlar arasında, Türk taş heykel ve balbal geleneğini doğrudan yansıttığı değerlendirilen özel bir grup ayrılarak bu çalışmada incelenmiştir.

Türklerde Dikilitaş Geleneği ve Yukarı Mezarlık Alanındaki Örnekler

İslamiyet öncesi Türklerde ölü gömme gelenekleriyle bağlantılı olarak heykel, balbal, taş baba, dikilitaş, menhir ve stellerin; kurgan tipindeki mezarların üzerine, mezara giden yola sıra hâlinde yerleştirildiğini veya kutsal kabul edilen noktalarda görüldüğünü bilmekteyiz⁵. Balbalların ölü gömme törenlerinden sonra dikildiği bilgisi Köl Tigin, Bilge Kağan ve Ongin yazıtları gibi çeşitli Orhun metinlerinde açıkça geçmektedir⁶. Bu yazıtlarda “balbal” sözcüğü sıkça kullanılmakta, bu taşların ölen kişiyi onurlandırmak amacıyla dikildiğine dair açıklamalar yer almaktadır⁷. Ayrıca, İbn Fadlan *Seyahatnamesi*nde, mezardaki kişinin sağlığında öldürdüğü kişi sayısı kadar ahşaptan yontulmuş suretlerin kabrin üzerine dikildiğinden ve bu suretlerin mezar-daki kişiye öte dünyada hizmetkâr olacağından bahsetmektedir⁸. Balbalların işlevine dair kesin bir görüş birliği olmamakla birlikte, bazı yorumlara göre bunlar, ölen kağanların ruhuna eşlik eden, tek veya iki sıra hâlinde dizilmiş kendi askeri olan süvarilerdir⁹.

Stel, dikilitaş ve menhir gibi taş dikme uygulamaları, heykel geleneğinin öncüsü olarak değerlendirilmekte ve bu tür örneklerle özellikle Orta Asya coğrafyasında sıkça rastlanmaktadır¹⁰. Bu gelenek en erken Sibiryadaki Amur bölgesi petrogliflerinde kaya yüzeylerinin insan yüzü şeklinde düzenlenmesine kadar götürülebilmektedir¹¹. Bu gelenekle bağlantılı olarak, geyikli taşlar ve yüzeyinde yazıtlar bulunan Bengü taşlar da bu coğrafya içerisinde farklı dönemlerde tespit edilmektedir. Bu geyikli taşların yüzeylerinde de tıpkı heykellerde olduğu gibi kılıç, ok-yay,

2 Beyazıt-Çelemoğlu-Atıcı 2021.

3 Orta Asya geleneğiyle bağlantılı mezar taşlarının tanıtımı için bk. Beyazıt-Göktürk 2022, 829-871.

4 Saha araştırmalarımız tamamlanmadığı için bu sayı ilerleyen süreçte artabilir.

5 Çoruhlu 2001, 96; Yılmaz 2003, 40; Ögel 2014, 137, 139.

6 Yılmaz 2003, 23-37.

7 Orkun 1986, 37, 41, 69, 70, 128, 139 vd.

8 Şeşen 2010, 15.

9 Yılmaz 2003, 43, 44.

10 Nowgorodowa 1980, 136-148; Kivalo 1931, 27, 31.

11 Okladnikov 1981, res. 1, 5, 6, 9, 10, 25.

balta, kemer, küpe gibi aksesuarlarla birlikte savaş aletlerinin tasvirlerine de rastlanmaktadır¹². Geyikli taş olarak isimlendirilen bu taşların bazılarının yukarı kısmında insan yüzü şeklinde düzenlemeler bulunmaktadır¹³. Bu düzenlemeyle birlikte, taşın yüzeyindeki geyik ve çeşitli hayvan motiflerinin işlenmesi, özellikle II. Pazırık Kurganı'nda ortaya çıkarılan, vücudu dövmeli insan bedenini düşündürmektedir¹⁴. Türk heykel geleneğinin temsilcileri olan bu taşlarda, insan figürlerinin detaylı betimlemeleriyle birlikte, dönem kıyafetlerinin nasıl olduğuna yönelik bilgiler de elde edilmektedir¹⁵. Ayrıca kemer, kemere asılı kılıç, kemer tokası, kese, kolye, kadeh, küpe, taş gibi aksesuarlar da ayrıntılı biçimde taşların yüzeyine işlenmiştir¹⁶. Figürlerin yüz hatlarına bakıldığında saç, göz, burun, bıyık, sakal, kulak gibi belirgin özelliklerinin de tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Bahsi geçen bu eserlerin heykel şeklinde tasarlanan örnekleri olduğu gibi¹⁷, sadece yüz betimlemeleri olanlarla da karşılaşmaktadır¹⁸. Görüldüğü üzere, ölümden sonraki yaşam inancına sahip Türk topluluklarında dikilitaş geleneğinin, yazılı kaynaklarla birlikte arkeolojik verilerle de desteklenmelidir. Çok uzun yıllar sürdürülen bu geleneğin, İslamiyet'te yasaklı olmasına rağmen -tıpkı türbe ve kümbet yapımında olduğu gibi- devam ettirildiği anlaşılmaktadır.

Bu geleneğin bir sonucu olarak, sözünü ettiğimiz taşların Türklerin yayılım gösterdiği coğrafyalarda da benzerlerine rastlanmaktadır. Karadeniz havzasına yayılmış olan taş heykeller sıalanırken¹⁹, özellikle Kuzey Kafkasya, Ukrayna, Güney Rusya bölgelerindeki kurgan kazılarında açığa çıkarılan taş heykeller dikkat çekmektedir, söz konusu eserler bugün birçok müzede sergilenmektedir²⁰. İslamiyet'in kabulü sonrasında, bu gelenek mezar taşı dikme uygulaması ile devam etmiş; söz konusu taşlarda, İslam öncesi Orta Asya kültürel mirasına ait öğeler korunmuştur. Kale-i Tavas Yukarı Mezarlığı'nda da bu mirasın yansımaları dikkat çekmektedir. Buradaki mezar taşlarının çoğu, yüzeylerinde simetrik ya da asimetrik geometrik işaretler barındırmaktadır. Genellikle kireç taşından yapılan bu örneklerde, desenler bazen yalnızca ön, bazen ise hem ön hem de yan yüzeylerde yer almaktadır. Bunları da kendi içlerinde şekillerin mahiyetlerine bakarak alt gruplara ayırmak mümkündür. Ancak bu çalışmada, yalnızca Türk taş heykel ve balbal geleneğinin devamı niteliğindeki on bir örnek tanıtılmaktadır. Bu taşlar, taşıdıkları biçimsel ve üslupsal niteliklere göre alt başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Yukarı Mezarlıkta Tespit Edilen Örneklerin Değerlendirmeleri

Kale-i Tavas Yukarı Mezarlık'taki Türk taş heykel ve balbal geleneğinin temsilcisi sayılabilecek ilk grup, mezar taşlarının yüzeylerinde kıyafet şeklinde formları barındıranlardır. Merkezi Asya'da heykel ve balballarda görülen kıyafet uygulamalarının benzerlerini, Osmanlı Dönemi başlıklarına sahip mezar taşlarının form ve yüzeylerinde tespit etmekteyiz. Bunlar arasında yelek, gömlek benzeri

12 Novgorodova 1980, 131.

13 Novgorodova 1980, 141, 147.

14 Rudenko 1970, 109, 111.

15 Kubarev 2002, 4-193; Salman 2006, 13; Çoruhlu 2013, 212; Salman 2006, 13.

16 Kubarev-Kubarev 2013; Erdoğan 2022, 25.

17 Çoruhlu 2001, 118; Yılmaz 2003, çiz. 170a, b, c; Kubarev-Kubarev 2013, 44.

18 Çoruhlu 2001, 115; Kubarev-Kubarev 2013, 70.

19 Ögel 2014, 279; Doğan 2019a, 48-62, 178; Doğan 2019b, 25-30, 44, 46, 50, 52, 73, 74, 78, 80.

20 Hayashi 2012, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34.

kiyafet tasvirleri, I. pafta 94 ve 220 numaralı mezar taşlarında bulunmaktadır. 94 numaralı örnekte, mezar taşının boyun kısmından aşağı doğru uzanan V biçimli form, kiyafetin yaka kısmını, gövde ön yüzünde yer alan yarım daire şekiller ise yelek olduğunu düşündüğümüz kiyafetin kollarının geçirildiği kısımları temsil etmektedir. Benzer şekilde 220 numaralı örnekte, ön yüzde omuzlarda yer alan çeyrek daire biçimli motifler kiyafet ayrıntısı olarak yorumlanabilir. Gövdeyi yatay biçimde bölen bir şerit ise yelek ya da benzeri bir giysinin alt sınırını tanımlamaktadır. Bu tarz örnekler²¹ Kazakistan²², Kırgızistan²³ Moğolistan²⁴, Tuva²⁵, Ukrayna²⁶ da ve Göktürk Çağı'na ait taş heykellerde rastlanmaktadır²⁷. Kuman Dönemi'ne ait heykellerde de giysili betimlemeler yaygındır²⁸.

Türk heykel/balbal geleneğinin devamı olan bir diğer grup ise taşın yüzeyinde görülen kemer ve kemer tokası, kuşak, boyun kısmına takılı aksesuar ve kiyafetlerden oluşan mezar taşlarıdır (Fotoğraf 3). Özellikle I. pafta 248 numaralı mezar taşında, kemer benzeri bir uygulama, toka kısımlarıyla birlikte işlenmiştir. Yine I. pafta 577 ve II. pafta 191, 194 numaralı mezar taşlarında, taşın boyun kısmından aşağı doğru sarkan bir aksesuar net biçimde görülebilmektedir. Bu biçimdeki aksesuarlar, geyikli taşların yüzeyine kazınmış²⁹ olup Türk heykel geleneğinin temsilcileri içerisinde Göktürk Devrine ait örneklerde³⁰ tespit edilmektedir. Anadolu'daki benzer örnekler; Adıyaman Besni³¹, Ardahan Çıldır³² ve Posof³³, Beşkaza yöresi³⁴, Erzincan Çayırılı³⁵, Eskişehir Gökçeğüney Köyü, İstanbul Eyüp Sultan³⁶ ve Tunceli³⁷ çevresinde tespit edilmiştir. Bu tür takıların, kurganlarda ölen kişiyle birlikte gömüldüğü bilinmektedir³⁸. Özellikle ölümden sonraki hayata verilen önemin bir yansıması olan bu uygulamanın, mezar taşlarının yüzeyine işlenilerek kullanılması İslamiyet öncesi geleneklerin sürdürülmesinden ileri gelmektedir.

Üçüncü grup, taş yüzeyine kazıma tekniğiyle uygulanmış stilize insan silüetleri içeren örneklerden oluşmaktadır. I. Pafta'daki 5 numaralı mezar taşı, bu grup açısından özel bir örnektir. Taşın sathına, başındaki saçları veya örtüsü şeklinde tahayyül edilebilecek bir form işlenmiştir. Baş kısmı

21 Yılmaz 2003, çiz. 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 21, 24, 25, 26, 349 vd.; Kubarev 2005, 34-39; Güneri 2006, res. 8, 27, 31, 36; Kubarev 2007, 137, 138; Güneri 2018, 581.

22 Çoruhlu 2013, 484.

23 Belli 2003, 71, 72, 83, 85, 86, 88, vd.; Vinnik 2011, 142-147.

24 Nowgorodowa 1980, 138, 140, 141, 146.

25 İnan 1998, 375.

26 Çoruhlu 2016, 573.

27 Ögel 2000, 88-92.

28 Çoruhlu 2013, 387, çiz. 97.

29 Nowgorodowa 1980, 138, 140, 141, 146.

30 Çoruhlu 2001, 118.

31 Demirel 2008, çiz. 15, 27, 28.

32 Aktemur 2012, 143, fot. 11, 17, çiz. 5.

33 Aktemur 2017, 264.

34 Eroğlu 2017, 267, fot. 105.

35 Berkli 2012, 37, fot. 18.

36 Barışta 2002, 1309-1313, res. 5.

37 Kulaz-İgit 2018, 59, fot. 10a, çiz. 5a.

38 Oktay Çerezci 2013, 181-216.

göğüs hizasına doğru daralırken, yüzü olarak düşündüğümüz bölümde burun ve ağız kazınarak belirtilmiştir. Belirgin şekilde çizilen omuzları, vücut formu ve kolunun duruşuyla kucığında bebek taşıyan stilize edilmiş bir kadın figürünü andırmaktadır. Ayrıca II. paftada 101 envanter numaralı mezar taşının yüzeyine de stilize edilmiş, hemen hemen aynı forma sahip, kadın olduğunu düşündüğümüz başka bir figür daha işlenmiştir (Fotoğraf 4). Kadın yüzüne sahip veya kadın özellikleri gösteren örnekler, Kazakistan ve Kırgızistan³⁹ coğrafyasında görülebilmektedir. Bunun dışında, Kimek-Kıpçak ve Kumanlara ait heykellerde kadın figürleri sıklıkla kullanılmıştır⁴⁰. Anadolu'ya baktığımızda genellikle saç örgülerine sahip mezar taşı örneklerinin kadın olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu tip örnekler Antalya Güzeloba⁴¹, Beşkaza yöresi Karaçulha, Çaltılar, Ören, İnlice, Atlıdere Köyleri⁴², Elazığ Baskil⁴³, Konya Hadim⁴⁴, Konya Taşkent⁴⁵ gibi son yıllarda kırsalda yapılan mezar taşı çalışmaları sayesinde ortaya konulmaktadır. Buradan hareketle, taş yüzeyindeki kazıma tasvirlerinin, İslam öncesi geleneklerde yer alan, çocuk ve kadınların özellikle doğum yapan kadınların koruyucusu Umay ana tasvirlerini hatırlattığını söyleyebiliriz⁴⁶.

Dördüncü grup ise yine kazıma tekniğiyle yapılmış ancak bu kez dua eder vaziyette betimlenmiş insan figürleri içeren örneklerden oluşmaktadır. I. Pafta 211 envanter numaralı taş, başında sarıklı-fes başlık taşıyan bir formdadır. Burada taşın ön yüzüne, başı daire şeklinde verilen figürün kollarını yukarıya açarak dua ettiği izlenimi verilen stilize edilmiş insan tasviri yerleştirilmiştir. Ellerinin olması gereken yerde, iki kolu kazıma bir çizgiyle birbirine kavuşturulmuştur. Bu çizginin asa olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır (bk. Fotoğraf 5). Bu şekilde ellerini yukarıya kaldırmış ya da yukarıda elleri arasında asa tutan insan figürlerinin benzerleri, Biçiktu-Boom ve Kırgızistan Saymalıtay kaya resim alanlarında din adamları olarak yorumlanan figürlerde de karşımıza çıkmaktadır⁴⁷. Benzerleri, heykellerde ve balballarda elinde asa ya da kılıç tutar hâliyle de Orta Asya'da tespit edilmektedir⁴⁸.

Son grup ise taşın ön yüzünün veya tüm formunun doğrudan insan biçiminde şekillendirildiği örneklerden oluşmaktadır. I. pafta 231 envanter numaralı mezar taşının ön yüzünün insan yüzü biçiminde şekillendirildiği anlaşılmaktadır. Geniş alın, burun ve ağız kısmı daha belirgin bir şekilde işlenmiş olan insan yüzü, alın ve yanaklarındaki yüzeysel kazımalarla, yaşça ileri-güngörmüş bir kişinin yüz hat çizgilerini andırmaktadır (bk. Fotoğraf 6). Stilize edilmiş mask formundaki bu taşın benzerleri erken devirlerden itibaren Göktürk Dönemi'ne kadar, Türklerin yaşadığı birçok alanda görülmektedir⁴⁹.

39 Oktay Çerezci 2022, 185, 186, 187.

40 Kubarev 2017, 97; Çoruhlu 2016, 572, 573.

41 Çoruhlu 2018, 15.

42 Eroğlu 2017, 263, 264.

43 Karamağaralı 1992, res. 106.

44 Bülbül 2020, 20, 24, 31 vd.

45 Bülbül 2022, 47.

46 Çoruhlu 2007, 180, 186, 187; Alyılmaz 2014, 7; Çoruhlu 2007, 195, çiz. 54, 201, çiz. 48, 59; Alyılmaz-Alyılmaz, 2014, 8, 10, 12-17; Kubarev 2017, 95, 96, 97, 98; Çoruhlu 2018, 19.

47 Yılmaz-Daşman 2010, 157, res. 7; Somuncuoğlu 2011, 238, 239, 242, 244, 245, 273, 274, 276, 277; Martinov 2013, res. 515, 614.

48 Kubarev 2007, 137, 138, çiz. 1-4.

49 Appelgren-Kivalo 1931, 22, 23, 31, 33, 36; Güneri 2006, res. 24-36; Kubarev-Kubarev 2013, 7, 8, 19-73;

Türk taş heykel ve balbal geleneğinin bir diğer temsilcisi olduğunu düşündüğümüz mezar taşı, Yukarı Mezarlık alanı IV. pafta 401 envanter numaralı örnekle kendini göstermektedir. Burada, yatayda yedi dilimli bir sarık başlık, yandan görünümü inceyken önden görünümde oldukça kalın bir boyun kısmı, taşın iki yan yüzüne uygulanan beş parmağı eşit sayılabilecek boyda parmaklarıyla sonlanan kolları, ön yüzdeki kıyafetine ait geometrik şekillerle birlikte mezarlıktaki en dikkat çekici örneklerdir. İnsan hüviyetinden eksiği sadece yüzü olan mezar taşının ön yüzünde, dikey düzlemde üçe ayrılmış dikdörtgene yakın alanlar bulunmaktadır. Bu alanlardan sağdakinin iç kısmı münavebeli olarak üçgenlere sahipken, sol tarafta yer alan dikey hattın içi ise üçgenlere bölünmüş karelerden oluşmaktadır. Ortada bulunan alan ise yandan bakıldığında, ön yüzeyden dışarıya doğru çıkıntı yapmaktadır. Yine bu bölümde de yukarıdan aşağıya doğru birbirini takip eden üçgenler bulunmaktadır. Buna benzer taşlar, Anadolu'da Adıyaman Besni⁵⁰, Ardahan Çıldır Akçıl Köyü⁵¹, Beşkaza Yöresi⁵², Bitlis Güroymak Aşağı Mork Köyü⁵³, Denizli bölgesi⁵⁴, Elazığ Baskil⁵⁵, Erzincan Çayırılı⁵⁶, Kayseri Develi Karapınar Köyü⁵⁷, Kırşehir⁵⁸, Malatya⁵⁹, Milet Müzesi⁶⁰, Mardin Kızıltepe Girbelli⁶¹, Tunceli Pertek⁶², Tunceli Ovacık Geyik Suyu⁶³, Uşak Ulubey Çamlıbel⁶⁴ ve Sülümenli Mezarlıkları⁶⁵ gibi birçok alanda karşımıza çıkmaktadır. Bu örneklerin sayısının kırsal kesimlerde sürdürülen yüzey araştırmaları ve kazılar sonucunda artacağını düşünmekteyiz.

Tarihlendirme Önerisi

Anadolu'da örneklerine rastlanan, Türk taş heykel ve balbal geleneğini yansıtan mezar taşları, genellikle 18. yüzyıldan başlayarak 1970'li yıllara kadar farklı tarihlere ait örneklerle temsil edilmektedir. Ancak bazı taşlar, Türklerin Orta Asya kökenli kültürel unsurlarının Anadolu'daki yansımaları bağlamında daha erken dönemlere kadar geri götürülebilmektedir. Bu bağlamda, MÖ 2. binyılın sonları ile MÖ 1. binyılın başlarına tarihlenebilecek kimi örnekler, özellikle Hakkâri bölgesinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu taşların, Proto-Türklerin Anadolu'ya olası erken dönem göçleriyle ilişkilendirilebileceği

Çoruhlu 2003, 251-252; Kubarev-Tsevdorj 2001, 217-218.

50 Arslan-Uysal 2011, 20.

51 Aktemur 2012, 147.

52 Eroğlu 2017, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, fot. 73, 74, 76, 77, 78, 90, 91, 92, 93, 94, 95.

53 Karamağaralı 1992, res. 131.

54 Bayrakal 2017, 14.

55 Karamağaralı 1992, res. 106.

56 Berkli 2012, 37, fot. 17-18.

57 Arslan Sağıroğlu 2017, 1934, 1935.

58 Bayrakal 2017, 14.

59 Aktemur 2012, 147.

60 Bayrakal 2017, 14.

61 Aksoy 2011, 47.

62 Aksoy 2011, 47.

63 Aksoy 2012, 17.

64 Bayrakal 2017, 14.

65 Bayrakal 2017, 14.

yönünde yeni yorumlar da literatürde yer almaktadır⁶⁶. Kale Yukarı Mezarlık'taki kireç taşı malzemeli, Orta Asya gelenekleriyle bağlantılı mezar taşlarının sadece birkaçının yüzeyine tarih düşülmüştür. Bu tarihlerden en eskisi H. 1124-M. 1712-3 ve en yenisi H. 1237-M. 1821-22 arasındadır. Okunan bu tarihler, eski geleneklerin 18. ve 19. yüzyılda da sürdürüldüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Ancak incelediğimiz örneklerin, Kale bölgesine Türk boylarının yerleşimini düşünerek XIII. yüzyıldan itibaren olduğunu düşündüğümüzde, Orta Asya bağlantılı mezar taşlarının yüzeylerindeki eskimeye ve üslupsal özelliklerine dayanarak -şimdilik elimizde daha fazla kanıt olmasa da- bu yüzyıldan itibaren başlatmayı önerebiliriz. Çünkü Kale-i Tavas, Beylikler ve Osmanlı Dönemi'nde önemli bir merkez konumundadır. Bu nedenle bölgede yaşayan nüfusun geride yalnızca üç bin mezar taşı bırakmış olması olağan dışı görünmektedir. Mezarlık alanında önceki yıllarda ve devamında yapılan çalışmalarda, mezar taşlarının inşa malzemesi olarak kullanıldığı, mezarlık alanında yapılan yeni definlerin aynı yerlere denk geldiği ve bazı mezar taşlarının ikinci kez kullanıldığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla, erken dönem örneklerinin günümüze ulaşmaması ve mezar taşlarının beklenenden az sayıda olması büyük olasılıkla bu tür yeniden kullanım ve tahribatlarla ilişkilidir.

Sonuç

2015 yılından bu yana Denizli ili Kale ilçesi Kavaklıpınar mevkindeki Kale-i Tavas Yukarı Mezarlığı'nda yürütülen çalışmalarda, Türk taş heykel ve balbal geleneğinin izlerini taşıyan, Osmanlı Dönemi kitabeli mezar taşlarıyla bu geleneğin birleştiği on bir örnek mezar taşı incelenmiştir. Bu taşlar, barındırdıkları biçimsel ve ikonografik nitelikler bakımından dört ana gruba ayrılarak değerlendirilmiştir. İlk grubu, yüzeylerinde giysi detayları bulunan taşlar; ikinci grubu, kemer, kemer tokası ve takı benzeri aksesuarlar taşıyanlar; üçüncü grubu, kazıma tekniğiyle işlenmiş insan silüetleri ya da dua eder şekilde stilize edilmiş figürler içeren örnekler; son grubu ise doğrudan insan yüzü ya da uzuvlarına sahip mezar taşları oluşturmaktadır.

Bu mezar taşları, İslamiyet öncesi Türk kültürüne ait taş heykel, geyikli taş, balbal ve bengü taş gibi örneklerin, İslami inançlarla harmanlanarak Anadolu'da somutlaşmış kültürel miras niteliğindedir. Mezarlık alanında yapılan tespitler, definlerin İslami kurallara uygun şekilde gerçekleştirildiğini ancak mezar taşlarının biçim ve süsleme geleneği açısından Türk göçer kültürünün etkilerini koruduğunu göstermektedir. Örneklerini Türklerin göçlerle yayıldığı coğrafyalarda bulduğumuz mezar taşlarının, İslamiyet öncesi kurgan, mezar kültürü, kült alanı bileşenleriyle de bağları kurulmuştur. Özellikle taşların yüzeyinde bulunan kıyafet, takı ve aksesuarlar erken devir Türk sanatında kullanılan kemere asılı nesnelerle büyük paralellik göstermektedir. Yanı sıra taşların yüzeyine kazınarak verilen insan silüetlerinin de milattan önceki devirlerden bu yana dikilitaşlarda kullanıldığı ve geleneğin devam ettirildiği açıklanmıştır. Heykel biçimli ve insan hüviyeti açıkça görülen mezar taşı örneklerinin de İslamiyet öncesi Türk gelenekleriyle bağlantılı olarak şekillendirildikleri anlaşılmaktadır. Bu aşamada göz, burun, ağız, kol, el, el parmakları gibi detayların belirgin biçimde verilmesi, defnedilen kişinin özelliklerine bir göndermenin yapıldığını düşündürmektedir. Ayrıca heykel ve balballarda görülen börk veya taş biçimindeki başlık tiplerinin yerini, İslamiyet ile birlikte sarık, fes, sarıklı-fes gibi başlıklara bıraktığını, incelediğimiz örnekler çerçevesinde görülebilmektedir. Aynı şekilde kıyafetlerde de kaftanlar kullanılan heykel ve balballar, dönemin giyim kuşam tarzını yansıtmaktadır. İslamiyet'e geçişle birlikte bu durum, incelediğimiz mezar taşlarında yelek/ceket gibi uygulamalara

66 Sevin-Özfirat 2001, 510-513.

dönüşerek Beylikler ve Osmanlı Devri insanının -özellikle kırsal kesimde- nasıl giyindiğine ışık tutmaktadır. Bununla birlikte, İslamiyet öncesi dönemde Türklere ait olan mezarlarda ölülerin kıyafet, takı, kemer gibi eşyalarla gömüldüğü bilinirken, İslamiyet'te mezara sadece kefenle girilmesi sebebiyle mezara koyamadıkları eşyaları, mezar taşlarına yerleştirerek bir soyutlama/canlandırma ile bunu somutlaştırdıkları da düşünülmektedir.

Devam ettirilen bu taş dikme geleneğinin bir farklı yönü de makalemizin giriş kısmında çeşitli yayınlarla açıkladığımız balbalların yapım geleneğinden farklı olarak, mezar taşlarının heykel geleneğindeki yapılaşma amacıyla bağlantısının daha kuvvetli olduğunun anlaşılmasıdır. Müslümanlığı kabul etmiş ancak eski geleneklerinden kopmamış Türk topluluklarının, Kale ve çevresine 13. yüzyıl içerisinde geldikleri bilinmektedir. Dikilitaşların ve heykellerin yapılarındaki estetik kaygılara, konu edindiğimiz mezar taşlarında da azami ölçüde dikkat edildiğini söylemek biraz güçtür. Bu bize, Yukarı Mezarlık alanındaki balbal geleneğinin temsilcisi olan bu taşların tamamen yerel imkânlarla ve aynı topluluk içerisinde yer alan ustalar tarafından şekillendirildiğini düşündürmektedir. Çünkü aynı döneme ait hükümdar veya toplumun ileri gelen kişilerine ait mezar taşları/sandukalardaki yüksek estetik işçilik ve taş cinsinin seçiminin, bu mezar taşlarında görülmemesi şimdilik bu fikrimizin doğruluğuna ön ayak olmaktadır.

Yazar Katkıları/Writer Contributions

Çalışmanın Tasarlanması/ Planning of the Study	Yazar/Author-1 (%34) - Yazar/Author-2 (%33) Yazar/Author-3 (%33)
Veri Toplanması/Collecting Data	Yazar/Author-1 (%34) - Yazar/Author-2 (%33) Yazar/Author-3 (%33)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar/Author-1 (%34) - Yazar/Author-2 (%33) Yazar/Author-3 (%33)
Makalenin Yazımı/Writing the Article	Yazar/Author-1 (%34) - Yazar/Author-2 (%33) Yazar/Author-3 (%33)
Makale Gönderimi ve Revizyonu/ Submission of the Article and Revisions	Yazar/Author-1 (%34) - Yazar/Author-2 (%33) Yazar/Author-3 (%33)

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

ETİK BEYAN/ETHICAL STATEMENT

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the works referred are mentioned in the bibliography.

KAYNAKLAR

Aksoy 2011

Aksoy, M., “Milattan Önce Anadolu’da Türk İzleri”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 292, 43-48.

Aksoy 2012

Aksoy, M., “Tunceli’de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar”, *2023 Dergisi*, 129, 16-20.

Aktemur 2012

Aktemur, A. M., “Çıldır Çevresinden Soyut İnsan Heykeli Biçimli Mezar Taşları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/3, Erzurum, 135-150.

Aktemur 2017

Aktemur, A. M., “Posof Çevresindeki Mezarlıklar ve Mezar Taşları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 64, 237-268.

Appelgren-Kivalo 1931

Appelgren-Kivalo, H., *Alt-Altheische KunstDenkmale, Finnisch Altertums-gesellschaft*, Helsingfors.

Arslan-Uysal 2011

Arslan, M.-Uysal, N., “Adıyaman Besni İlçesi İncearaplar Köyü’ndeki Mezar Taşları”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 25, 15-49.

Arslan Sağıroğlu 2017

Arslan Sağıroğlu, A., “Taşlar Konuşur: Türk Mezar Taşlarının Biçim Dili”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 6/3, 1923-1937.

Alyılmaz-Alyılmaz 2014

Alyılmaz, S.-Alyılmaz, C., “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 4, 1-33.

Barışta 2002

Barışta, H. Ö., “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bazı Takı Tasvirleri”, *III. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler 04-08 Ekim 1999*, III/II, İstanbul, 1309-1313.

Bayrakal 2017

Bayrakal, S., “Ulubey’deki (Uşak) İki Mezar Taşının Türk Mezar Taşı Dünyasındaki Yeri ve Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmalar*, 227, 1-14.

Beyazıt-Çelemoğlu-Atıcı 2021

Beyazıt, M.-Çelemoğlu, Ş.-Atıcı, A., *Denizli-Kale Yukarı Mezarlık’ta Osmanlı Geleneğini Devam Ettiren Cumhuriyet Dönemi Mezar Taşları*, ed. Y. Beyazıt, Nobel Yayınları, Denizli.

Beyazıt-Göktürk 2022

Beyazıt, M.-Göktürk, B. D., “Kale-i Tavas Mezarlığı’nda Orta Asya Geleneği ile Bağlantılı Mezar Taşları-I”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018 Bildiriler Kitabı*, C 1, Ankara, 829-872.

Belli 2003

Belli, O., *Kırgızistan’da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller Stone Balbals and Statues in Human Form in Kirghizistan*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Berkli 2012

Berkli, Y., “Azerbaycan-Bakü’de Bulunan İnsan Heykel Biçimli Mezar Taşları ve Orta Asya-Azerbaycan-Anadolu İlişkisi”, *Türk Kültürü ve Hacıbektaş Velî Araştırma Dergisi*, 61, Ankara, 27-42.

Bülbül 2020

Bülbül, D., “Konya-Hâdim’de Bulunan Saç Süslemeli Kadın Mezar Taşları”, *2. Uluslararası Geleneksel Türk Mezar Taşları Sempozyumu Bildirileri*, 5-47.

Bülbül 2022

Bülbül, D., “Konya’nın Taşkent İlçesindeki Tarihi Mezar Taşları”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Palmet Dergisi*, 1, 24-56.

Çerezci 2013

Çerezci, J. Ö. O., *Orta ve İç Asya’da VI-IX. Yüzyıllar Arasında Maden Sanatı: Göktürk Devri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.

Çerezci 2022

Çerezci, J. Ö. O., “The Importance of Women According to the Art Works in Gokturk Period”, *Perspectives in Gender Studies Space, History, Art*, 169-192.

Çoruhlu 2001

Çoruhlu, Y., “Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 48, 2000, 95-146.

Çoruhlu 2003

Çoruhlu, Y., “Türk Sanatında Görülen Devlet Simgeleri”, *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 4, İstanbul, 229-258.

Çoruhlu 2007

Çoruhlu, Y., *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Çoruhlu 2016

Çoruhlu, Y., *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar Orta ve İç Asya’nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Çoruhlu 2018

Çoruhlu, Y., “Antalya Güzeloba Mezarlığı Nakışlı, Şekilli, Simgeli Mezar Taşları”, 2. *Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiriler 2-5 Aralık 2015*, ed. J. Ö. Oktay Çerezci-H. Kâtipoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2018, 9-38.

Doğan 2019a

Doğan, İ., *Doğu Avrupa’daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Doğan 2019b

Doğan, İ., *Kafkasya’daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Erdoğan 2022

Erdoğan, A., *Göktürk Dönemi Eserlerinde Giyim Aksesuarları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Eroğlu 2017

Eroğlu, E. F., “Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşlarının tarihsel Kökenlerine Genel Bir Bakış”, 2. *Ulusal Yörük Türkmen Çalıştayı Bildiriler Kitabı 24-26 Şubat 2017-Antalya*, ed. F. Uslu, Antalya, 220-282.

Demirel 2008

Demirel, F., *Besni Mezar Taşları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya.

Güneri 2006

Güneri, S., “OTAK (Orta Asya’da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesinin Avrasya Türk Araştırmalarına Katkıları”, *XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006*, Türk Tarih Kurumu, C 2, Ankara, 511-552.

Güneri 2018

Güneri, S., *Türk-Altay Kuramı Arkeolojik Belgeler Işığında Kuzey Asya’da Türklerin Erken Kültür Tarihi*, Kaynak Yayınları, Ankara.

Hayashi 2012

Hayashi, T., “Türk Taş Heykelleri ve Moğol Taş Heykelleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 60/1, 15-38.

İnan 1998

İnan, A., “A. D. Graç, Drevnetürkskiye İzvayaniya Tuvi (Tuvada Eski Türk Heykelleri) Moskova 1961”, *Makaleler İncelemeler*, C II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 373-378.

Karamağaralı 1992

Karamağaralı, B., *Ahlat Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Kubarev-Tsevendori 2001

Kubarev, V. D.-Tsevendori, D., “Batı Moğolistan’daki Taşbabalar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, çev. O. Sarıdiken, 17, Erzurum, 213-224.

Kubarev 2002

Kubarev, G. V., “Sanat Malzemelerine Göre Orta Asyalı Türklerin Giyimleri”, *Türkler*, ed. S. Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 4-193.

Kubarev 2005

Kubarev, G. V., *The Culture of The Ancient Turks of The Altai (On The Basis Of Burials)*, ed. E. I. Derevjanko, Russian Academy Of Sciences Siberian Division Institute of Archaeology and Ethnography, Novosibirsk.

Kubarev 2007

Kubarev, G. V., “Ancient Turkic Statues: Epic Hero Or Warrior Ancestor?”, *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 1/29, Novosibirsk, 136-144.

Kubarev 2017

Kubarev, G. V., “Old Turkic Statues from Apshiyakta, Central Altai: On Female Representations in Turkic Monumental Art”, *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 45-1, Novosibirsk, 93-103.

Kubarev-Kubarev 2013

Kubarev, V. D.,-Kubarev, G. V., *Каменные Изваяния Древних Тюрков Южной Сибири*, Издательство Института археологии и этнографии, СО РАН. Новосибирск [Kamenniye Izvayaniya Drevnikh Turok Yujnoy Sibiri, (Stone Statues of Ancient Turks of South Siberia), Izdatel'stvo Instituta arkheologii i etnografii, SO RAN. Novosibirsk]

Kulaz-İgit 2018

Kulaz, M.-İgit, İ., *Tunceli'deki Mezarlıklar ve Mezar Taşları*, Hiperlink Yayınları, İstanbul.

Martinov 2013

Martinov, A. I., *Altay Kaya Resimleri Biçiktu-Boom*, çev. Z. Bağlan Özer, e-kitap, Ankara. http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/altay_kaya_resimleri_ekitap.pdf, son erişim tarihi: 21.03.2021

Nowgorodowa 1980

Nowgorodowa, E., *Alte Kunst Der Mongolei*, E. A. Seemann Verlag, Leipzig.

Okladnikov 1981

Okladnikov, A., *Art of The Amur: Ancient Art of The Russian Far East*, Harry N. Abrams Inc, New York.

Orkun 1986

Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ögel 2000

Ögel, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C VI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ögel 2014

Ögel, B., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Rudenko 1970

Rudenko, S. I., *Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, Berkeley/Los Angeles.

Salman 2006

Salman, F., “Göktürk Dönemi Kıyafetleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 9, Erzurum, 12-34.

Sevin-Özfırat 2001

Sevin V.-Özfırat A., “Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu’da Savaşçı Çobanlar İlk Not”, *Belleken*, 65/243, 501-518.

Somuncuoğlu 2011

Somuncuoğlu, S., *Saymalıtış Gökyüzü Atları/Saimaluu-Tash Sky-Horses*, Atok Yayınları, İstanbul.

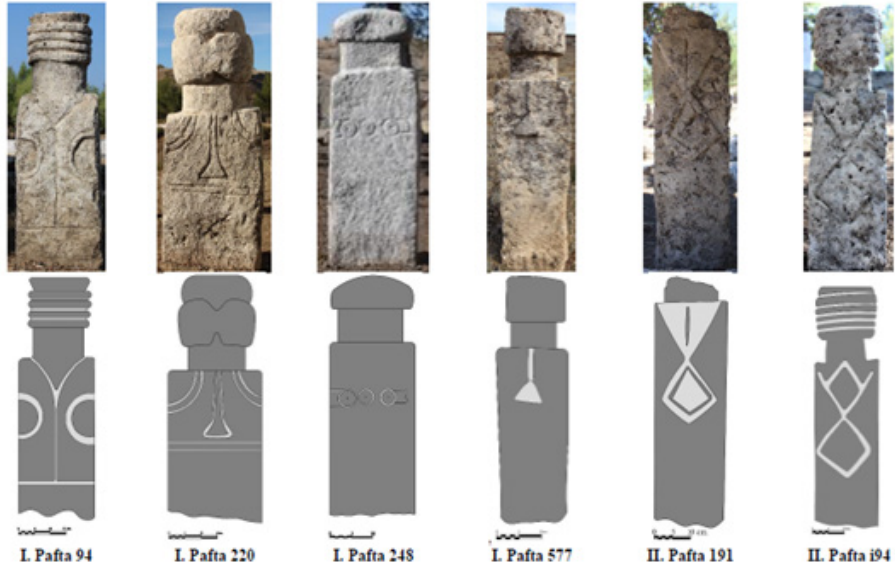
Vinnik 2011

Vinnik, D. F., “Yayın Kritik, O. Belli, Kırgızistan’da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller/Stone Balbals And Statues in Human form in Kirghizistan”, *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya*, 1-2, İzmir, 142-147.

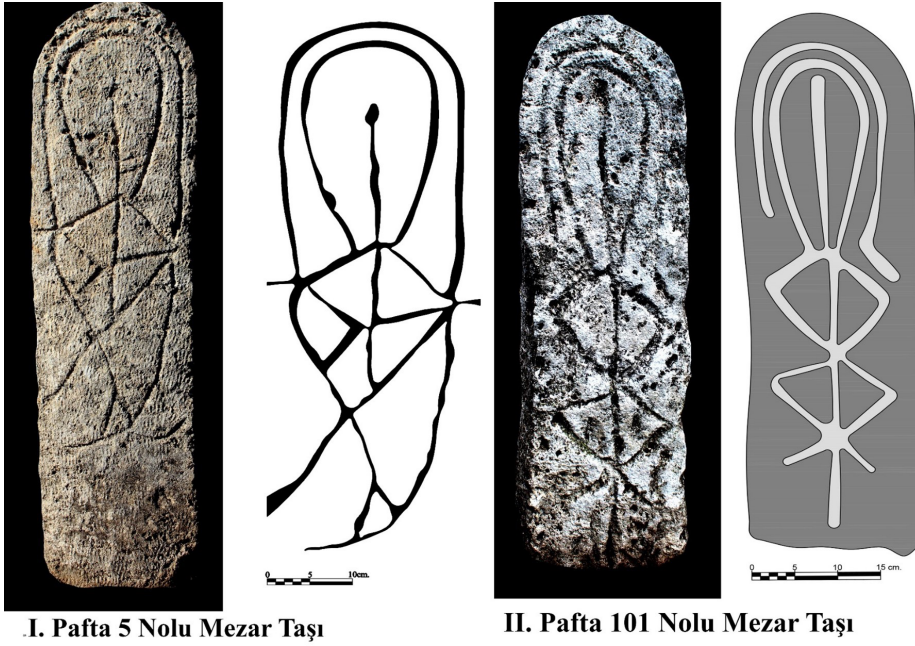
Yılmaz-Daşman 2010

Yılmaz, A.-Daşman, A., “Saymalıtış’ın Bronz Dönemi Petroglifleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5, Kars, 143-159.

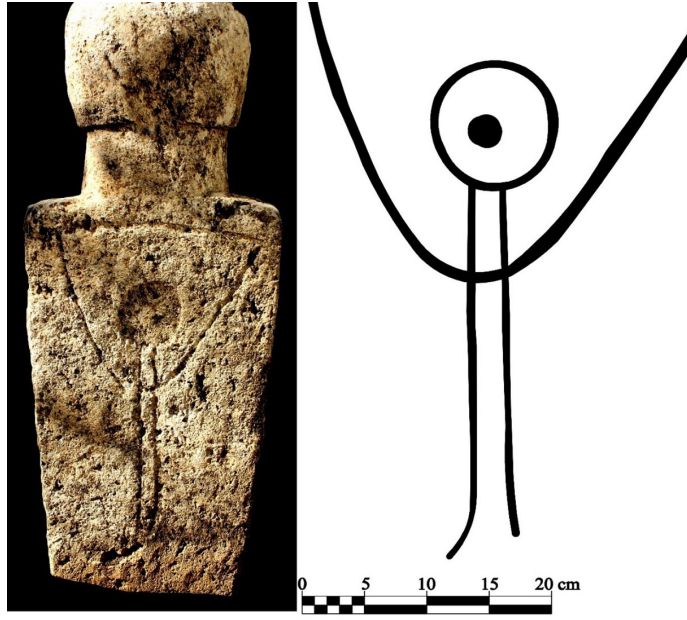
EKLER**Fotoğraf 1.** Kale-i Tavas Yukarı Mezarlığı ve Plânı**Fotoğraf 2.** Yukarı Mezarlık Alanı çalışmalar öncesi genel görünümü

Fotoğraf 3. Yukarı Mezarlık I. ve II. paftalardan kıyafet tasvirlerinden örnekler

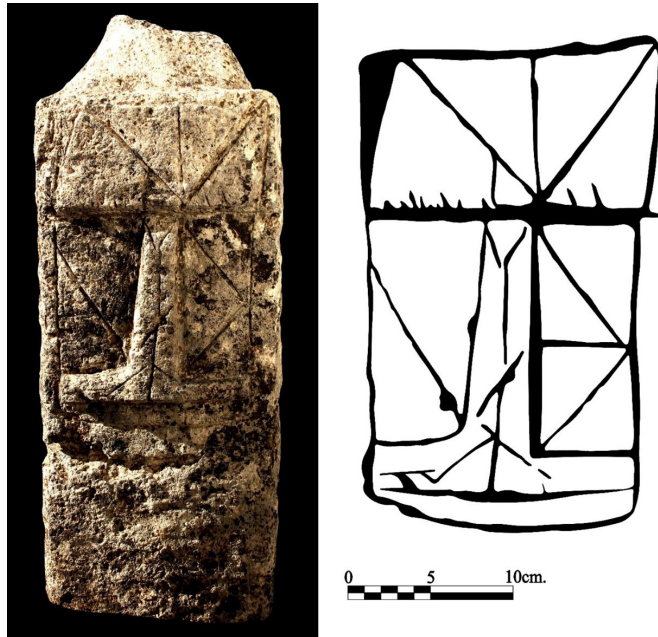

Fotoğraf 4. I. Pafta 5 envanter numaralı ve II. Pafta 101 envanter numaralı mezar taşlarında stilize insan tasvirleri

I. Pafta 211 Nolu Mezar Taşı

Fotoğraf 5. I. Pafta 211 envanter numaralı sarıklı fes başlığa sahip mezar taşı

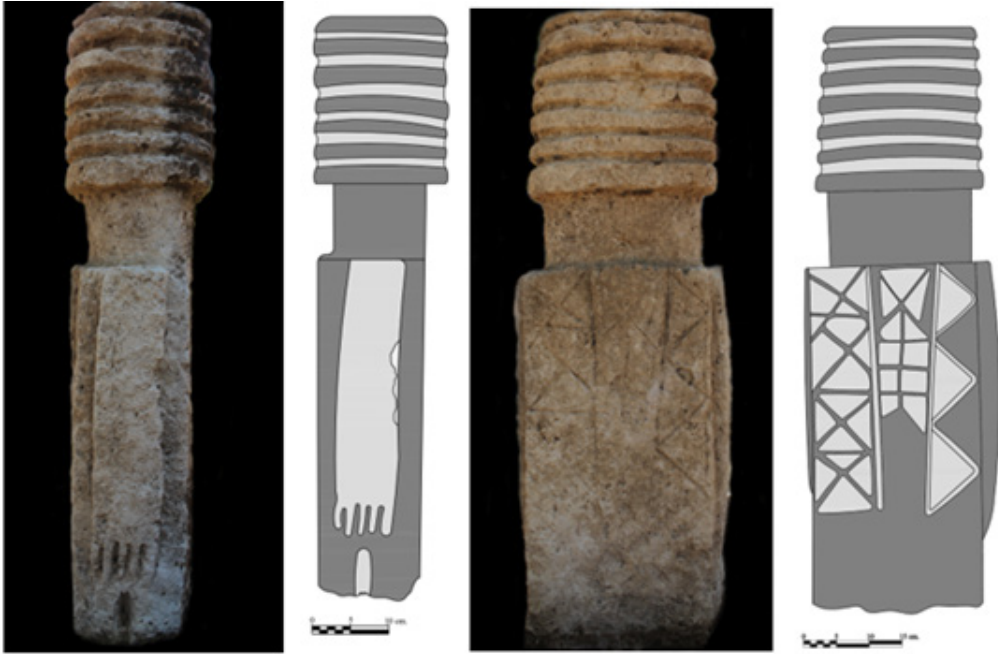

I. Pafta 231 Nolu Mezar Taşı

Fotoğraf 6. I. Pafta 231 envanter numaralı mezar taşı

Fotoğraf 7. IV. Pafta 401 envanter numaralı mezar taşı

IV. Pafta 401 Nolu Mezar Taşı

Fotoğraf 8. IV. Pafta 401 envanter numaralı mezar taşı